

ЗА ЧАСТИТЕ НА РЕЧТА И ПРИСЪЩИТЕ ИМ ПРИЗНАЦИ (КАТЕГОРИИ) В АНТИЧНОТО ГРЪЦКО ЗНАНИЕ ЗА ЕЗИКА

Ценка Давидкова

Учението за езика в антична Гърция в продължение на много години представлява съставна част от гръцката философия, и поради това езиковите дадености се разглеждат по отношение на процеса на мисленето. Системата на граматическите категории се създава в резултат от наблюдението на философите над езиковите изразения на категориите на мисленето и на категориите от действителността в различните области на обществения живот. Термините за означаване на граматическите признаци, последователно въведени от гръцките философи и граматисти, притежават различен обхват на своето съдържание и имат различна насоченост към частите на речта. Разработката на това, което сега в съвременната наука за езика се нарича граматическа категория, се счита за заслуга на стоическите философи. За нейното назоваване стоиците използват **συμβεβηκότα** (случайни, присъщи признаци), термин, въведен в подобен смисъл още от Аристотел в “Метафизика”, но отнесен към предмета (**συμβεβηκός**; Aristot. Metaph. IV, 30, 1025, 30). За ‘категории’ в своята граматика александрийският филолог Дионисий Тракийски употребява **παρεπόμενα** (съпътстващи). Тези две названия, както се съобщава във Ватиканските схолии към неговия труд, се срещат по-късно в граматическата литература като синоними (Schol. Dion. Thrac., 217, 23 Hilg.: **παρεπόμενον δὲ ἐστὶ συμβεβηκός**), а на римска почва са пренесени като *accidentia* (случайни признаци). Обект на настоящото изследване са първите свидетелства за частите на речта и присъщите им признаци в античното гръцко знание за езика, като при наблюдението се прилага диахронен подход.

Протагор от Абдера (485–415 пр.Хр.), един от най-видните представители на софистиката, пръв посочва акциденции на името. Сведения по този въпрос намираме у Аристотел (384–322 пр.Хр.). В трактата

“**Ῥητορικὴ τέχνη**” (Реторика) философът-логик свидетелства, че Протагор различава **τὰ γένη** (родове) **τῶν ὀνομάτων** (на имената): **ἄρρενα** (мъжки), **θήλεα** (женски) и **σκεύη** (предметен) (Aristot. Rhet. T 5. 1407b 6 = VS 80 A 27).

В двадесета глава на “**Περὶ ποιητικῆς**” (Поетика) като изброява девет **μέρη τῆς λέξεως** (части на словесното изразяване = части на езика), Аристотел отделя и дефинира сред тях четири групи думи: **ὄνομα** (име), **ῥῆμα** (глагол), **σύνδεσμος** (съюз) и **ἄρθρον** (член, местоимение, предлог). Съюза и члена той определя като думи без самостоятелно значение: **σύνδεσμός ἐστιν φωνὴ ἄσημος** (съюзът е дума без самостоятелно значение); **ἄρθρον δ' ἐστὶ φωνὴ ἄσημος** (членът е дума без самостоятелно значение), а името и глагола формулира като сложни думи със самостоятелно значение, без понятие за време при името, за разлика от глагола: **Ὦνομα δέ ἐστι φωνὴ συνθετὴ σημαντικὴ, ἄνευ χρόνου** (Името е сложна дума със самостоятелно значение без понятие за време); **Ῥῆμα δέ φωνὴ συνθετὴ σημαντικὴ, μετὰ χρόνου** (Глаголът е сложна дума със самостоятелно значение и с понятие за време).

За името авторът на “Поетика” посочва три рода: **ἄρρενα** (мъжки), **θήλεα** (женски) и **μεταξύ** (по средата, намиращ се по средата, среден): **Αὐτῶν δὲ τῶν ὀνομάτων τὰ μὲν ἄρρενα τὰ δὲ θήλεα τὰ δὲ μεταξύ** (Едни от имената са от мъжки род, други – от женски, трети – от среден), а за глагола – две времена: **παρὼν χρόνος** (сегашно) и **παρεληλυθὸς χρόνος** (минало): **βαδίζει ἢ βεβάδικεν** προσσημαίνει τὸ μὲν τὸν παρόντα χρόνον τὸ δὲ τὸν παρεληλυθότα (**βαδίζει ἢ βεβάδικεν** (*иде* или *дошъл*)) означават: първото – сегашно време, а второто – минало).

Аристотел въвежда термина **πτῶσις** (падеж, флексия), но го употребява в много широк смисъл – и за именните и за глаголните словоформи: **Πτῶσις δ' ἐστὶν ὀνόματος ἢ ῥήματος** (Флексията бива именна или глаголна). Обяснява, че именната флексия означава отношение, което се изразява с въпросите “чий”, “кому” и други подобни, или понятие за единство или множество.

Прави разлика между **ὄνομα** и **πτῶσις**, но схващането му за **πτῶσις** е само като за косвена форма. Той пръв изследва и многозначността на граматическите форми и на падежите, чиито специални названия по това време все още не съществуват. В трактата си “**Περὶ σοφιστικῶν ἐλέγχων**” (Опровержение на софистическите доказателства) за падежа с присъща функция притежание (родителен)

Аристотел посочва още възможност за изразяване и на част от цяло (Περὶ σοφιστικῶν ἐλέγχων 17, 16), а за падежа, обозначаващ обекта на действието (винителен) – още и отрязък от време, в течение на което се извършва глаголното действие (ibidem 22, 12).

Съществен принос във формирането на лингвистичната теория внасят философите от елинистическия период (III–I в. пр.Хр.), особено представителите на стоическата школа: Зéнон (336–262 г. пр.Хр.), Хризип (280–207 г. пр.Хр.) и Диоген Вавилонски (240–152 г. пр.Хр.). Запознаването ни с тяхната философска и граматическа теория става възможно благодарение най-вече на трудовете на Диоген Лаерций (Diog. L. VII), Варон (Varro X) и Присциан (GL II 414).

По свидетелства на Диоген Лаерций стоиците делят философията на три дяла, един от които е логиката. Логиците схващат тази област от философското знание като наука за λόγος – в две основни значения: мислене и език, и развиват учението си на базата на езиковия материал и явленията от граматическата семантика. Двете съставни части на логиката според тях са риторика и диалектика, а диалектиката от своя страна съдържа две страни – σημαίνόμενον (обозначаемо) и λέκτον (обозначаващо, звуково изразение) (Diog. L. VII 39; SVF, II, 48, frg 166). Според формулировката им λέκτον отразява и най-малките оттенъци на езика и речта във вид на определена звукова структура, а падежите на имената и времената и залозите на глагола са специфичен, непълен λέκτον.

Учението си за μέρη τοῦ λόγου или μέρη τῆς φωνῆς (частите на речта), стоическите философи разработват на базата на логическите категории. Към четирите части на речта, определени от Аристотел, Хризип и Диоген Вавилонски добавят пета – προσηγορία (название, нарицателно име), а Антипатър Тарски – шеста – μεσότης (средина, наречие) (SVF III, 247, fr. 22 = Diog. Laert. VII, 57).

Традицията приписва на Хризип авторството на трактата “За петте падежа”, а на Диоген Вавилонски – “За звуковете”, но понеже съчиненията на представителите на “старата Стоа” са запазени само във вид на фрагменти (SVF), и то в произведенията на полемизиращите техни противници, съвременната лингвистична наука не разполага с точни данни за посочените от стоиците акциденции на частите на речта, освен за падеж и време.

Стоиците изграждат учението за падежите, изучавайки κλίσις (словоизменението) на името. Противопоставят ὀρθή πῶσις (прекия

падеж – именителен, единствено число) на отклоненията от него – **πλάγιαί πτώσεις** (косвените падежи) и за първи път в учението за езика те включват в числото на падежите тази изходна форма на името, като ограничават понятието **πτώσεις** само в сферата на **ὄνομα**. Отделят най-съществените семантични характеристики на всеки падеж и ги влагат в основата на падежната терминология, която по-късно, калкирана от римските граматисти, преминава в граматиките на много европейски езици: **ὀνομαστική πτώσις** (именителен падеж), **γενική πτώσις** (родителен падеж), **δοτική πτώσις** (дателен падеж) и **αἰτιατική πτώσις** (винителен падеж) (SVF II, 59, fr. 183 = Diog. Laert. VII, 64). За петия падеж (четвърти от косвените), наречен по-късно **κλητική πτώσις** (звателен падеж), в сведенията за стоиците няма данни.

Представителите на Стоата развиват и учението за **глагола** и неговите **времена**. Значително постижение на античното езикознание е приетото от тях разграничение между **ῥῆμα** (глагол) като морфологична единица и **κατηγόρημα** (сказуемо-предикат), отъждествявано с предиката на съждението. Като се базират от една страна на това, дали действието се отнася към настоящето или миналото, и от друга страна – дали действието е завършено или продължаващо, различават четири времена: **ἐνεστώς παρατατικός** (сегашно продължаващо), **παρῳχημένος παρατατικός** (минало продължаващо), **ἐνεστώς συντελικός** (сегашно завършено), **παρῳχημένος συντελικός** (минало завършено) (SVF II, 48, fr. 165; Steinthal: 1890, 314).

Дејноста на философите-стоици се свързва също и с разработката на понятието **ἀνωμαλία** (аномалия), като несъответствие между качествата на предмета и граматическото значение на неговото име, наблюдавано по отношение на пол-род и число.

На базата на постиженията на философията и на езиковедската практика през елинистическия период възниква филологията, призвана да изучава, да подготвя за критическо издаване и да коментира паметниците на класическата писменост. Сфера на нейните интереси е и смисловата страна на текстовете. В недрата ѝ като самостоятелна дисциплина се създава граматиката, която за разлика от философията изучава формалните, а не само смисловите аспекти на езика. Тя се обособява в самостоятелна наука благодарение на дејноста на Александрийската граматическа школа, която има огромен принос в поставянето на основите на европейската лингвистична традиция.

По това време възниква въпросът за значението на принципа на **ἀναλογία** (аналогията) във формообразуването и за количеството и предназначението на **частите на речта**. Разработка в духа на теорията на стоическите граматични езиковите явления намират в дейността на Кρίтет от Малос (II в. пр. Хр.), който при цар Евмен II (197–158 г. пр.Хр.) стои начело на библиотеката в другия голям център на античната филология – Пергам. В борбата с пергамските философи-стоици, привърженици на принципа на **ἀνωμαλία** (аномалията), александрийците противопоставят принципа на **ἀναλογία** (аналогията) като основа на описателно-класификационната и нормализаторска дейност при изследване и систематизиране на езиковите повторямости в класическите текстове. Когато след 195 година пр.Хр. начело на Александрийската библиотека застана един от най-видните представители на александрийската филологическа школа – Аристофан Византийски (ок. 257–180 г. пр.Хр.), негов ученик е филологът Аристарх Самотракийски (ок. 217–ок. 145 г. пр.Хр.). Двамата учени, като се придържат към принципа на аналогията, детайлно разработват **парадигмите на склонението** и на **спрежението**, а Аристарх създава стройната представа за **осемте части на речта**, легнала в основата на написаните по-късно граматични.

Именно в Александрийската школа филологът Дионисий Тракийски (170–90 г. пр.Хр.), ученик на Аристарх, съставя първата, запазена до днес, систематична граматика: **“Γραμματικὴ”/ “Γραμματικὴ τέχνη”/ “Τέχνη γραμματικὴ”** (Грамматическо изкуство). Съчинението, което е резултат от свързването на позитивния метод на александрийските филолози с философската теория, дава пълна представа за тогавашното разбиране за частите на речта и техните съпътстващи признаци. Основно място в трактата заема описанието на **осемте части на речта** – **τοῦ λόγου μέρη: ὄνομα** (име), **ῥῆμα** (глагол), **μετοχή** (причастие), **ἄρθρον** (определителен член), **ἀντωνυμία** (местоимение), **πρόθεσις** (предлог), **ἐπίρρημα** (наречие) и **σύνδεσμος** (съюз). Предложената от Дионисий класификация показва:

- че се прави разлика между **ἄρθρον** (определителен член) и **ἀντωνυμία** (местоимение);
- че **προσηγορία** (нарицателно име) се отнася като вид към **ὄνομα**;
- че **πρόθεσις** (предлог) и **ἐπίρρημα** (наречие) се отделят като самостоятелни части на речта;
- и че към наречията, диференцирани в двадесет и шест групи, се включват частиците, междуметията и отглаголните прилагателни.

Повечето понятия са илюстрирани с примери.

От дефинициите на частите на речта се вижда, че разграничаването им е извършено по морфологични характеристики, които са съчетани със семантични и синтактични признаци:

– **ὄνομα** (име) – μέρος λόγου πτωτικόν (падежна част на речта), σῶμα ἢ πρᾶγμα σημαῖνον (обозначаваща тяло или предмет);

– **ῥῆμα** (глагол) – λέξις ἄπτωτος (безпадежна част на речта), ἐπιδεκτικὴ χρόνων τε καὶ προσώπων καὶ ἀριθμῶν (приемаша времена, лица и числа), ἐνέργειαν ἢ πάθος παριστᾶσα (обозначаваща действие или понасяне (на действието));

– **μετοχή** (причастие) – λέξις μετέχουσα τῆς τῶν ῥημάτων καὶ τῆς τῶν ὀνομάτων ιδιότητος. (дума, приемаша свойството и на глаголите и на имената);

ἄρθρον (определителен член) – μέρος λόγου πτωτικόν προτασσόμενον + καὶ + ὑποτασσόμενον τῆς κλίσεως τῶν ὀνομάτων (падежна част на речта, поставяна преди и след флексията на имената);

ἀντωνυμία (местоимение) – λέξις ἀντ' ὀνόματος παραλαμβάνομένη (дума, използвана вместо име), προσώπων ὠρισμένων δηλωτικὴ (изясняваща определени лица);

πρόθεσις (предлог) – λέξις προτιθεμένη πάντων τῶν τοῦ λόγου μερῶν ἐν τε συνθέσει καὶ συντάξει (дума, поставяна пред всички части на речта в състава им и в съподредбата им);

ἐπίρρημα (наречие) – μέρος λόγου ἄκλιτον (несклоняема част на речта), κατὰ ῥήματος λεγόμενον ἢ ἐπιλεγόμενον ῥήματι. (наречена по глагола или прибавена към глагола);

σύνδεσμος (съюз) – λέξις συνδέουσα (свързваща дума) διάνοιαν μετὰ τάξεως καὶ τὸ τῆς ἐρμηνείας κεχηνὸς δηλοῦσα. (изясняваща значението при подредбата и [запълваща] липсата на обяснение).

В граматиката на Дионисий Тракийски се изброяват съпътстващите признаци на всяка от частите на речта. За името те са шест: **γένη** (родове), **εἶδη** (видове), **σχήματα** (устройство, словообразователни форми), **ἀριθμοί** (числа), **πτώσεις** (падежи) и **διαθέσεις** (залози):

– **γένη** (родове) – три: **ἄρσενικόν** (мъжки), **θηλυκόν** (женски), **οὐδέτερον** (нито един от двата – среден);

– **εἶδη** (видове) – два: **πρωτότυπον** (първоначален) и **παράγωνον** (произведен, производен); за втория вид (**παράγωνον**) – седем групи;

– **σχήματα** (устройство, словообразователни форми) – три: **ἀπλοῦν** (проста), **σύνθετον** (сложна), **παρασύνθετον** (произведена от сложна дума);

– **ἀριθμοί** (числа) – три: **ἐνικός** (единствено), **δυϊκός** (двойствено), **πληθυντικός** (множествено);

– **πτώσεις** (падежи) – пет: **ὀρθή** (**ὀνομαστική** и **εὐθεΐα**) – именителен, **γενική** (**κτητική** и **πατρική**) – родителен, **δοτική** (**ἐπισταλτική**) – дателен, **αἰτιατική** – винителен, **κλητική** (**προσαγορευτική**) – звателен;

– **διαθέσεις** (залози) – два: **ἐνέργεια** (действие, действителен) и **πάθος** (страдание, страдателен).

Дионисий Тракийски разработва също класификация на имената, базирана, от съвременна гледна точка, на семантико-ономасиологични и лексико-граматични критерии. Според предложеното от него деление, се наброяват двадесет и четири вида имена. От списъка на изброените видове става ясно, че към частта на речта **ὄνομα** (име) се отнасят освен съществителното, още: прилагателното, част от местоименията – въпросително, неопределително, относително, разпределително, и част от числителните – количествени и редни.

За местоимението се посочват също както при името шест признака, но вместо **διαθέσεις** (залози) тук виждаме – **πρόσωπα** (лица). Три са изредените категории за члена: **γένη** (родове), **ἀριθμοί** (числа) и **πτώσεις** (падежи).

Според старогръцкия граматик глаголът притежава седем акциденции: **ἐγκλίσεις** (наклонения), **διαθέσεις** (залози), **εἶδη** (видове), **σχήματα** (устройство, словообразователни форми), **ἀριθμοί** (числа), **πρόσωπα** (лица), **χρόνοι** (времена), към които са добавени и **συζυγίαι** (спрежения).

– **ἐγκλίσεις** (наклонения) – пет: **ὀριστική** (изявително), **προστακτική** (повелително), **εὐκτική** (желателно), **υποτακτική** (подчинително) и **ἀπαρέμφατος** (неопределително наклонение);

– **διαθέσεις** (залози) – три: **ἐνέργεια** (действие, действителен), **πάθος** (страдание, страдателен) и **μεσότης** (средина, среден);

– **εἶδη** (видове) – два: **πρωτότυπον** (първоначален) и **παράγωνον** (произведен, производен);

– **σχήματα** (устройство, словообразователни форми) – три: **ἀπλοῦν** (проста), **σύνθετον** (сложна) и **παρασύνθετον** (произведена от сложна дума);

– ἀριθμοί (числа) – три: ἐνικός (единствено), дуϊκός (двойствено) и πληθυντικός (множествено);

– πρόσωπα (лица) – три: πρῶτον (първо), δεύτερον (второ) и τρίτον (трето);

– χρόνοι (времена) – три: ἐνεστώς (сегашно), παρελθυτός (минало) и μέλλων (бъдеще); миналото се уточнява с четири различия: παρατατικός (несвършено), παρακείμενος (свършено), ὑπερσυντέλικος (предварително) и ἀόριστος (неопределено);

Съпровождащите глагола συζυγία (спрежения) александрийският граматик представя в тринадесет групи, класифицирани по различни критерии, сред които и - завършек на сегашната основа.

За причастието (μετοχή) александрийският граматик отбелязва признаци, сходни с тези на ὄνομα и ῥῆμα, подчертавайки приликата му с тези две части на речта, но обръща внимание и на разликите – липсата на признаците: πρόσωπα (лица) и ἐγκλίσεις (наклонения).

Като описва подробно категориите на името и на глагола, авторът на “Γραμματικὴ τέχνη” включва към тях σχήματα (устройство, словообразователни форми) и εἶδη (видове), които от гледна точка на съвременната лингвистика се отнасят към словообразуването, а при глагола и συζυγία (спрежение), което е във връзка с класификацията му и не е негов признак. Необичайно е посочването на категория залог (διαθέσεις) при името, но от дадените примери, които за действителния залог са κρίτης и ὁ κρίνων (съдия), а за страдателния – κρίτός (избран) и ὁ κρίνόμενος (обвиняем), става ясно, че старогръцкият граматик включва към съществителните имена субстантивирани причастия и глаголните прилагателни.

Въпреки някои несвършенства, но преценявани като такива от съвременна гледна точка, съчинението на Дионисий Тракийски, което е резултат от опита на старогръцките философи и филолози, е получило заслужена оценка от вековете: запазено е до днес и е достигнало до нас чрез много схолии и преводи на различни езици. Прецизен превод на труда с бележки и коментар е направен и на български език (Панова 1996). Поради стегнатото си изложение, ясното формулиране на дефинициите на частите на речта и детайлното описание на присъщите им признаци, “Γραμματικὴ τέχνη” е послужило по-късно за основа и образец при създаването на произведенията на Аполоний Дискол, Варон, Харизий, Секст Емпирик, Донат и на други антични и средно-

вековни автори, а също така и на нормативните граматики на модерните езици до XVIII век.

В заключение може да се каже, че при разглежданата проблематика диахронният подход позволява процесът да се проследи в развитие, и да се посочи приносът на античните гръцки философи и граматисти за изграждането на представата за частите на речта и присъщите им признаци, а също и да се направят съпоставки и обобщения за различията по отношение на количеството на частите на речта и номинацията на терминологията:

– части на речта: четири при Аристотел – ὄνομα (име), ῥῆμα (глагол), σύνδεσμος (съюз) и ἄρθρον (член, местоимение, предлог); шест при стоиците, които към четирите добавят още две: προσηγορία (название, нарицателно име) и μεσότης (наречие); а осем – при александрийските филолози (Дионисий Тракийски) – ὄνομα (име), ῥῆμα (глагол), μετοχή (причастие), ἄρθρον (определителен член), ἀντωνυμία (местоимение), πρόθεσις (предлог), ἐπίρρημα (наречие) и σύνδεσμος (съюз).

– номинация на терминологията за назоваване на:

‘части на речта’ – μέρη τῆς λέξεως (Аристотел), μέρη τοῦ λόγου (Дионисий Тракийски) и стоическите философи) и μέρη τῆς φωνῆς (стоическите философи);

‘дума’ във формулировките на частите на речта – φωνή (Аристотел) и λέξις (Дионисий Тракийски);

‘мъжки’ род: ἄρρενα (Протагор и Аристотел) и ἀρσενικόν (Дионисий Тракийски); ‘женски’ род: θήλεα (Протагор и Аристотел) и θηλυκόν (Дионисий Тракийски), и ‘среден’: σκεύη – предметен (Протагор), μεταξύ – по средата, намиращ се по средата (Аристотел) и οὐδέτερον – нито един от двата (Дионисий Тракийски).

ЛИТЕРАТУРА

Dionysii Thracis ars grammatica, Leipzig: ed. G. Uhlig, 1883.

Fragmenta – In: Scholia in Dionysii Thracis artem grammaticam. Leipzig: ed. A. Hilgart, 1901.

Каракулаков, 1970: Вл. В. Каракулаков, К вопросу о формировании учения о системе акциденций имени и глагола, Иноземна філологія, випуск 20, Питання класичної філології, № 8, Львів, 1970, 21–24.

Кобів, 1970: Й. У. Кобів, Граматична термінологія стоїків, Іноземна філологія, випуск 20, Питання класичної філології, № 8, Львів, 1970, 25–33.

Панова, 1996: Н. Панова, Деонисий Тракийски Граматика, Съпоставително езикознание, СУ “Св. Климент Охридски” ХХІ, 1996, № 4, 66–87.

Оленич, 1980: Р. М. Оленич, Александрийская грамматическая школа, История лингвистических учений. Древний мир, Л., 1980, 215–232.

Савельева, 1988: О. М. Савельева, Александрийская грамматика как явление культуры эллинизма, Античность как тип культуры, М., 1988, 211–223.

Steinthal, 1890: Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern . 2. Aufl. T. 1. Berlin, 1890.

Stoicorum veterum fragmenta coll. Joannes ab Arnim, vol. I–IV, Lipsiae, 1903–1924).

Тронский, 1941: Тронский, И. М. Учение о частях речи у Аристотеля, Ученые записки, ЛГУ, Сер. филол. наук, вып. 7, № 63, 1941.

Тронский, 1957: Тронский, И. М. Основы стоической грамматики, Романо-германская филология. Ленинград, 1957.